

Թիւնն այն էր, որ աշխարհական և հոգեւոր մեծամեծներն չկարողացաւ այն մտաւոր գերիշխանութեամբ ղեկավարել, ինչպէս իւր հայրն:

Նրա թագաւորութեան բոլոր ժամանակը պատերազմը հոռոմներին հետ անընդհատ շարունակութեամբ էր, Բանագնացութիւններն կրկին և կրկին ընդհատուում էին: Դրան աւելացաւ և մի դժուար կռիւ Թիւրքերի հետ: Որմիզդը դրանց դէմ ուղարկեց Բահրամ Զօրեմը: Սրան յաջողութեամբ թիւրքերին, յատկապէս երեւի Խաքանի ստորագործեալներից մէկին, փառաւոր կերպով յաղթել և մեծ աւար առնել նրանցից, իբր թէ մինչև իսկ Թիւրքերին հարկադրեց հարկ վճարել պարսիկներին: Բաղթական զօրապետը ուղարկուեց (589) Կովկասի հարաւային կողմի երկրները, որպէս զի այնտեղից հոռոմներն մի մեծ հարուած հասցնէ: Սակայն այնտեղ Բահրամը կոր ի գլուխ յաղթուեցաւ: Որմիզդն արդ յիմարութիւն ունեցաւ այս փորձառու զօրավարին: Միհրան տան նահապետին, խայտառակութեամբ պատուազուրկ անելու:

Բահրամն ի պատասխանի այս վարման ապստամբեց: Իւր բանակը հաւատարիմ մնաց իրեն: Երեւի նա գիտէր, թէ ինչքան աւագանին դժգոհ էր: Նոյնպիսի յոյս կարող էր ունենալ զօրագնդի դժգոհութեան վրայ: Յիրաւի ապստամբեց և Միջագետքի բանակը, որ հոռոմներից յաղթուելով Մծրին էր քաշուել և թագաւորի պատժից էր վախենում, սա էլ միացաւ Բահրամի հետ առանց սակայն իւր ինքնուրոյնութիւնը կորցնելու: Բահրամն արդէն ծանապարհին էր դէպի մայրաքաղաքը և հասել էր մինչև մեծ Զարը (այսօրուան Մուսուլից ոչ հեռու): Երբ մի թագաւորական բանակ նրա ընդդէմ դուրս եկաւ, Սակայն այս բանակն էլ ապստամբեց, բայց ոչ յօգուտ Բահրամի, այլ թագաւորի որդու Խոսրովի: Քիչ յետոյ այս բանակի մի մասն արդէն մայրաքաղաքումն էր, ուր

բարի գործեց ունենալու, որպէս զի քրիստոնեաներն եւ միւս այլադոմները այդ տեսանքն, ձեռն դրա համար գովնն եւ ղէպի ձեռ կրօնը զրաւուն: Ի՞նչպէս այս հեթանոսը, իւր անգիտակից ցուցմամբ (Տ. Մատթ. գլ. Ծ. 16.) ամաչեցնում է ինչ եւ նոր ժամանակի քրիստոնեաների անհամբերողութիւնը:

1. Սեբեոս, Գիրք Բ. գլ. Բ. 52. Վահրամ Մեքենեանդակ է կոչում սրան:

2. Սեբեոսը նոյն տեղում (եր. 55) չէ միշտ կովկասեան արշաւանքն եւ Բահրամն ապստամբութեան պատժաւ է համարում թագաւորի կապիտ վարմունքը, որովհետեւ Որմիզդ գոյ չը լինելով Թիւրքի պատերազմից ստացած աւարից, անկին էր պահանջել:

Որմիզդն այս գոյժերից դրդուած Մարաստանից շտապել էր, և ապստամբութիւնը խռովում էր Տիգրանը: Այնտեղ բանտարկուած էր Բինդօէն 5 (Bindōē) (մի վիճակ որ այնքան սովորական էր արևելեան իշխանների համար), սրա քոյրը Խոսրովի մայրն էր: Սրա եղբայր Վստամը (Bistām Vistahm) ուժով ազատեց նրան բանտից և այն ժամանակ աւագանին Որմիզդին վայր առաւ և Խոսրովին թագաւոր անուանեց (590-ի ամառը): Խոսրովն իւր հօր հետ վատ յարաբերութիւնների մէջ էր և անշուշտ այդ ապստամբութիւնից անմասն չէր: Թէ ի՞նչքան արգեօք նա յանցաւոր է նրանից յետոյ տեղի ունեցած Խոսրովի մահուան մէջ, չենք կարող ստոյգն իմանալ. երեւի նա թող տուաւ կատարելու այն, ինչ որ ինքը չէր կարող արգելել:

(Վե Եարունահուի)

Ն. Բարամեան

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.

ԳԻՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԸ ԳԻՐԲ ԱՅՐԵՒ Է:

Մեր ծանօթներից մէկը՝ Պ. Տաղաւարեան, նորերս մի տետրակ է հրատարակել հայ տառերի ծագման մասին: Այդ մի համառօտ ամփոփումն է հայ տառերի ծագման և գիւտի պատմութեան մասին եղած բազմաթիւ և բազմազան կարծիքների: Տեղ տեղ հեղինակն աւելցնում է և իւր զիտողութիւնները: Մեր նպատակը չէ այստեղ քննութեան առնել գրուածքի արժանաւորութիւնները կամ թերութիւնները: Հայ գրերի գիւտի պատմութեան աղբիւրների վրայ խօսելու շուտով մենք առիթ կունենանք մի ուրիշ հրատարակութեան մէջ, որտեղ արդէն մասամբ լոյս է տեսել մեր մի քննադատականը* (Գարագաշեանի Հայոց պատմութեան): Այս երկտողովս մեր նպատակն է մատնանիշ լինել մի շատ տարածուած,

3. Սեբեոս, Գիրք Բ. գլ. Բ. 57. Վնդդ է կոչում սրան, որի հետ երեւի Խոսրովն էլ կախանաւորուած էր Գրուանդակերտում:

1. Ժագանն հայ տառից գրեց տօք. Ն. Տաղաւարեան, Վիճնա. Մխիթ. տպ. 1895:

* Մուրմ. ամսագիր 1895:

դասագրքերի մէջ մտած և ամէն մի յաջող և անյաջող դէպքում կրկնուած առասպելի վրայ որ անցնում է գրեթէ զուտ ճշմարտութեան տեղ: Այդ առասպելը վերագրում է հայերին մի ամբողջ հայ գրականութիւն Մեսրոպեան գրերի գիւտից տուաւ: Այդ հայ հեթանոսական գրականութիւնը իբր թէ ծաղկում էր մինչև Գրիգոր լուսաւորիչ: Ս' լուսաւորելով հայ աշխարհը քրիստոնէական վարդապետութեամբ, իբր թէ ջնջեց այդ ամբողջ հայ գրականութիւնը, այրեց մատեանները, անհետ կորցրեց հին տառերը, այնպէս որ մինչև անգամ գրելու արուեստը մոռացուեց, որով և Մեսրոպը ըստիպուեց նոր գրերի կամ հին կորած գրերը գտնելու ետևից ընկնել: Բերենք մի հատուած այս հանրածանօթ առասպելից մեր բարեկամ պ. Տաղաւարեանի խօսքերով: «Ե՛րբ եւ ինչո՞ւ քարծի թողի եղան ազգային գրերն»: — Հաւանականաբար ազգային տառերն գտնէ ի մեհեանս ի գործ ածեալ էին մինչ ց' Գրիգոր լուսաւորիչ. սակայն սա՛ ըստ վրկայութեան պատմաց՝ քանդեց մեհեաններն, կոտորեց արձաններն, բնաջինջ ըրաւ և բնդ նմին ինչ որ որ և է հետք կը կրէր հեթանոսական, որպէս նաև մատեաններն և արձանագրութիւններն՝ որ հեթանոսական ներշնամբ գրեալ էին, արգիլել տուաւ նոյն իսկ ազգային գրերու գործածումն, զի բանալիք հեթանոսական գրականութեան նրկատուէին: Գրիգոր լուսաւորիչ կրթութեամբ յոյն, ի ձեռն յոյն կղերին, յունական լեզուաւ կատարել տար ոչ միայն ընթերցումն Սուրբ Գրոց, այլև գուցէ եկեղեցական պաշտամունք: Այսպէս անհետացուց հայ գրերն և գրականութիւնն ի Հայս՝ որոց մնացորդներն գուցէ գտնուին օր մը փլատակաց տակ: (եր. 10 — 11):

Մենք չգիտենք թէ՛ որ պատմին է լուսաւորչի մասին գրողը իբր թէ նա զրեր եւ գրականութիւն ջնջեց: Եթէ իբրև պատմական իրողութիւն համարենք հրաշալիստում Ագաթանգեղոսի լուսաւորչին արձաններ և

մեհեաններ կործանել տալը, յայտնի է սակայն, որ այդ արձաններն էլ ոչ թէ հայ՝ այլ յոյն արուեստների գործ էին, և չէին ոչ գիր և ոչ գրականութիւն:

Եթէ ենթադրեալ հայ հեթանոսական գրերը իբր բանալի հեթանոսական գրականութեան ջնջուումէին՝ հապա ինչպէ՞ս էին յոյն գրերը գործածուում: Զուհարէն հեթանոսական գրականութիւն չկա՞ր, մեռել էին Ալիմպոսի աստուածները:

Սակայն չարժէ՛ նոյն իսկ լուրջ հերքման ենթարկել մի առասպել, որ շատ և շատ անգամ կրկնուելով կատարեալ նախապաշարումի ոյժ է ստացել և պ. Տաղաւարեանը միակը չէ այդ անհիմն զրոյցով նախապաշարուածը:

Բայց կայ մի ներքին զօրեղ՝ պատճառ, որով բացատրուում է այդ անհեթեթութեան, այդ առասպելի կենսո՞ւնակութեան ոյժը: Ահա այդ պատճառը: Հայերի հին հեթանոսական գիր և գրականութիւն ունենալը դուր է գալիս մեր ազգասիրութեանը, շոյում է մեր սնափառութիւնը, շօղում է մեզ հին լուսաւորեալ և քաղաքակիրթ ազգերի շարքը: Մինչդեռ պատմական ճշմարտութիւնը բոլորովին այլ կերպարանք ունի:

Հայաստանում գտնուած բեւեռագրերը նախահայկական են կամ «խալտեան»: Յամենայն դէպս գեո պահասում են գլխովին այն փաստերը, որոնցով հնորաւոր լինէր այդ գրութեանց հայկական լինելը ապացուցանել: Քրիստոսից հինգ դար առաջ՝ երբ առաջին անգամ յիշուում են հայերը՝ մեր դրացի քաղաքակիրթ ազգերի արձանագրութեանց մէջ, և Քրիստոսից հինգ դար՝ յետոյ՝ մինչև Մեսրոպը ամբողջ հազար տարի, մեր պապերը չեն ունեցել գիր, ոչ էլ կարօտութիւն են զգացել սեպհական գրեր ունենալու: Քրիստոնէութիւնն էր որ այդ պահանջը ըզ-

1 Ձեռք խօսում կիլիկեան կամ հաթեան Նշանագրերի մասին, որոնց ծնունդը փորձեց լուծել հայերէնով: Այս նոր գիտական ենթադրութիւնը զեռ շատ ջուր կը վերցնէ:

գալ տուեց, քրիստոնեութիւնն էր որ տուեց մեզ լուսաւորութիւն, գիր, մատենագրութիւն: Եւ այս մի առանձնական երեւոյթ չէ, բոլոր նոր ազգերը քրիստոնեութիւն ընդունելով՝ ձեռք են բերել և իրենց ազգային գրերն ու մատենագրութիւնը: Մինչև անգամ յանդուգն չէ թուում իսկ՝ պնդել, որ մենք նոր ազգ ենք, այն մտքով՝ ինչպէս նոր են անուանուում եւրոպացի ազգերը, և ոչ ընաւ հին քաղաքակիրթ ազգ: Երեւակայեցէք մի քաղաքակիրթութիւն, որ սեպհական գիր չունէր և պահանջ էլ չուներ ունենալու: Իսկ եթէ ազգերի հնութիւնը պէտք է հաշուել առանց քաղաքակիրթութեան, այլ միայն օտարների յիշատակութեամբ, կամ կիսակիրթ թագաւորների և իշխանների անուանց ցուցակով աւանդուած մեզ նոյնպէս օտարներից, այն ժամանակ շատ ուրիշ վայրերի ցեղեր, ինչպէս օրինակ քրդերը, կարող են մանել հին քաղաքակիրթ ազգերի շարքը: Բայց թողնենք այս ամէնը: *

Զրպարտելով Գրիգոր Լուսաւորին չէ կարելի պատմական ճշմարտութիւնը փոխել, և այս երկտողս գրել ոչ թէ Լուսաւորին պաշտպանելու մտադրութեամբ, ոչ թէ կրօնասիրական ձգտումներով դրդուեցայ, այլ միայն ցոյց տալու համար այն բաղմութիւ առասպելներից մէկը, որոնցով լիքն են դժբաղդարար մեր պատմութիւնը, մեր դրպրոցական դատազբեբը, այսպէս անուանուած նոր հետազօտութիւնները, որոնցից սակայն իրաւունք ունինք աւելի շրջահայեցողութիւն և փոքր ինչ աւելի տրամաբանութիւն պահանջել:

Կարող ենք աստիճանով լինել, որ Գրիգոր

Լուսաւորիլը ոչ գիրք է՝ այրել, ոչ գիր է՝ ջնջել և ոչ գրականութիւն:

Գ. Տ. Մ.

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՔ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՄ, աստուածաբանութեան և փիլ. պսակաւորի Էջմիածնի սարկաւազ ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐ ՄԿՐՏՁԵԱՆԻ [Die Thondrakier in unsern Tagen, von Lic. Dr. Karapet Ter-Mkrtschian, Archidiakonus in Edschmiazin. Zeitschr. f. K. G. XVI, 2. Nr. 253—27.]

Պաշտօնականները բիւզանդական կայսրութեան մէջ և նման հերետիկոսական երեւոյթներ Հայաստանում, վերնադրով իւր շարադրութեան իբրեւ լրացումն Կարապետ սարկաւազը (այժմ վարդապետ) առաջ է բերել գերմանական «Եկեղեցական պատմութեան ամսագրում» մի համառօտ տեսութիւն այն հայ աղանդաւորների մասին, որ դարուս սկըզբում առանձին հոգսեր պառճառեցին Ս. Էջմիածնի հոգեւոր վարչութեան: Այդ աղանդի և նրա հետեւողների մասին առաջին անգամ խօսել է պ. Ա. Երիցեանը «Փորձ ամսագրի 1880 հոկտեմբերի համարում: Այս ընդարձակ յօդուածն է ծառայել հեղինակին համար իբրեւ աղբիւր: Հայ ընթերցողներին արդէն իսկ ծանօթ են Նիրակի Արիսկի գիւղի հերետիկոսների պատմութիւնն և Էջմիածնի սինոդի երկարատեւ քննութիւններն այդ մասին: Պ. Երիցեանն իւր վերոյիշեալ յօդուածի համար նիւթերը քաղել է ս. Էջմիածնի գիււանի հնագաւրանից, այժմ կարելի է թերեւս աւելի նիւթեր գտնել այդ մասամբ դեռ մութը մնացած խնդրի լուսաբանութեան համար, սակայն այն նիւթն էս, որ արդէն հրատարակուել է, բաւական է որոշ եզրակացութիւնների հասնելու համար: Հ. Կարապետի ձեռնարկութիւնը, որ վերաբերում է Հայաստանում եղած աղանդների հետաքննութեան, սխալմ է քրիստոնեութեան մեր երկրում հաստատուելու օրերից և հասնում մինչև մեր ժամանակը: Գիտնական հեղինակի ջանքն է այն ընդհանուր կապն ապացուցանել, որ կայ Մեսաղե-

* Իբրեւ ապացոյց նախաքրիստոնէական հայ գրականութեան տվորաբար յառաջ են բերուում՝ Փիլաստրոսի լաւ հասկացում և կասկածնի զոյցը, Կորինից և Ղազարից վատ ընթերցումներով սխալ և թերատ, մութ և հակասական հատուածներ և մանաւանդ՝ o sancta simplicitas! Ազգամանգեղոսի «նշնագրեցեալ» եւրոպացի այդ մի հասարակաց տեղի է բոլոր վարք սրբոցներում: